

εὐλογία του πρὸς τοὺς «σεβάσιμους ἀδελφοὺς καὶ τοὺς πολυαγαπημένους γιούς του» (9). Καὶ ὁ Παναγιώτατος λέει κι' ἄλλὰ: «Αὐτὲς εἶναι οἱ τελευταῖες συνέπειες τοῦ ἀτομιστικοῦ πνεύματος (...). Ὁ ἐλεύθερος συναγωνισμὸς καταστράφηκε μονάχος του. Τὴν ἐλευθερία διαδέχτηκε μιὰ οἰκονομικὴ διχτατορία». Καὶ προσθέτει μὲ χαρακτηριστικὴ αὐστηρότητα: «Ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ἔγινε φορικτὰ σκληρὴ, ἀδυσώπητη, ἀπηνής. Μένον ὄρθιοι μόνον οἱ πιὸ δυνατοί, αὐτὸ πού συχνὰ σημαίνει, ἐκεῖνοι πού παλεύουν μὲ πιὸ μεγάλη βιαιότητα, πού ἐνοχλοῦνται πιὸ λίγο ἀπὸ ἀνησυχίες τῆς συνείδησης».

Ἴδου τὸ ἄθλιο τέλος τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας. Ἄπὸ ποιὰ βαρβαρότητα κινδυνεύει αὐτὸς ὁ «πολιτισμός»; Ἄπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς ἢ ἀπὸ τὴν ἴδια του ἰδιοσυστασία; Καὶ τότε—ἀντὶ γιὰ ἐχθροὺς—δὲ ρωτοῦμε καλύτερα ὡς ποῖο σημεῖο οἱ «μεταρρυθμίσεις» μποροῦν νὰ τὸ συγκρατήσουν; (10)

*
* *

Μὰ ἂν φύγουμε ἀπ' τὸ κέντρο, τὴν καρδιὰ τοῦ συστήματος καὶ προχωρήσουμε πρὸς ὀλόκληρο τὸν ἀστερισμὸ του μὲ τὶς ποικίλες ἀτομικὲς ἐλευθερίες, ἂν αὐτοῦ θελήσουμε νὰ σταματήσουμε γιὰ λίγο τὴ συζήτηση, τότε θὰ παρακαλέσουμε τοὺς εἰλικρινεῖς ἀντικουμμουνιστὲς νὰ κοιτάξουν πρὸς τὰ δεξιὰ (11). Καὶ νὰ μᾶς

(9) Ἴδε τὴν Ἐγκύκλιο εἰς Etudes Sociales ἀρ. 33—34, Μάιος—Ἰούν. 1931, σ. 45—46.

(10) Πρὸς. Henri de Man, Reflexions sur l'Economie dirigée, (1932), σ. 48.

(11) Χωρὶς νὰ ἐπιμείνουμε σὲ μερικὲς ἀπλὲς ἐρωτήσεις, μὲ αὐτονόητες ἀπαντήσεις: τί γίνεται ἢ ἐλευθερία τῆς ἐργασίας ὅταν δὲν ὑπάρχει ἐργασία. Τί γίνεται ἢ ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τί ὠφελεῖ ὅταν ἢ μοναδική

εἰποῦν τι ἔχει ἀπογίνει ἢ ἐλεύθερη αὐτοδιάθεση, ἢ ἀτομικὴ ἐλευθερία, οἱ φυσικοὶ δικαστές, ἢ ἐλευθερία τῆς σκέψης σὶὰ καθεστῶτα τὰ φασιστικά, πὸν ἀκριβῶς ἰδρῦθησαν μετὰ τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ μας, μετὰ τὰ ἴδια προσχήματα. Ὅλοι ξέρουν πῶς ὁ ἰσχυρισμὸς ὁ πὸν φανταχτερός τῶν φασιστῶν εἶναι πῶς τὸ μαχαῖρι ἔφτασε στὸ κόκκαλο, πῶς ἀπαύδησαν πὰ τὰ γερά ἔθνη τους ἀπὸ τὰ δεινὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ (τὰ ὁποῖα ἔβλεπαν, φυσικά, ἄλλοῦ, γιατί στὸν τόπο τους δὲν ἐπικρατοῦσε), πῶς ὁ κίνδυνος τοῦ πολιτισμοῦ τοὺς ἀναγκάζει νὰ δράσουν. Καὶ μόλις ἐπικράτησαν, πρῶτο τους μέλημα ἦταν νὰ κηρύξουν πῶς ἢ ἐλευθερία ἦταν παλιὰ πρόληψη. Καί, ἐμπειρικά, ἰδρυσαν τοὺς βίαιους θεσμούς τους, μετὰ τὰ δυὸ κύρια χαρακτηριστικά: τὸν ὁμαδισμό καὶ τὴν ἀφόρητη δέσμευση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας. Ἐξω ἀπ' τὶς δυὸ μεγάλες Δημοκρατίες, τὴν Ἀγγλικὴ καὶ τὴ Γαλλικὴ, τὰ μουσολινικά κηρύγματα παντοῦ ἔπιασαν πολὺ τόπο, κι' ὅπου δὲν ἐπικράτησαν, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἀνοιχτόστωμου θαυμασμοῦ τῶν ἀγαθῶν καὶ πράων ἀστῶν. Γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς λοιπὸν τοῦ πολιτισμοῦ μας ξεπετιέται τώρα ἓνα δῖλημα, καὶ πρέπει αὐτοὶ νὰ διαλέξουν: Ἡ πραγματικὰ ἢ ἐλευθερία καὶ τὸ ἀτομο γέρασαν - καὶ νὰ μᾶς τὸ εἰποῦν γιὰ νὰ ξέρουμε ἂν θὰ πᾶμε πρὸς τὸ φασισμό, τὸ τελευταῖο σκίρτημα τῆς αὐτοσυντήρησης ἐνὸς καθεστῶτος πὸν πέφτει, ἢ ἄλλοῦ, ὅπου ἢ ἐλευθερία ἔχει θέση, παρ' ὅλη τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ἀνατροπὴ τῆς σημερινῆς οἰκονομικῆς τάξης

ἀπασχόληση, ὁ μονάδικος καημὸς τῶσων ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων εἶναι πῶς θὰ ἐξασφαλιστοῦν ἀπ' τὸ θάνατο ἀπὸ ἀσιτία. Ἰδέες μετὰ σ' αὐτὴ τὴν κατάπτωση, ἢ ποιήματα τοῦ Albert Samain;

σης ἀπ' τὸ προλεταριᾶτο καὶ τοῦ ἡγέτες του ὅταν ἡ ἀστική τάξη, ἀφοῦ τοῦ δίδαξε τὴν ἐπαναστατική ἐπίδιωξη, τοῦ μαθαίνει τώρα τὴν περιφρόνηση πρὸς τοὺς ἱεροὺς θεσμούς, καὶ νομιμοποιεῖ στὰ μάτια τους τὴ βία.

Μὰ δὲ χρειάστηκαν τὰ φασιστικὰ καθεστῶτα, καινούρια ἰδανικὰ τοῦ καπιταλισμοῦ, γιὰ νὰ μᾶς δείξουν ποιοῦ εἴδους σκέψεις ἔχουν οἱ ἐπικεφαλῆς του γιὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου ⁽¹³⁾. Ἦδη τὸ ἄλλο, πὸ παλιὸ, ἰδανικό του, ὁ ἀμερικανισμὸς, εἶχε δώσει σαφεῖς ἀποδείξεις. Τίς εἶχαν προσέξει πολὺ λίγο, γιὰτὶ ὁ ἀμερικανισμὸς τοὺς χρησίμευε γιὰ πρόχειρη λύση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος (ποὺ τίς πὸ πολλές φορὲς δὲ μπορούν ν' ἀντιληφθοῦν τὴ γενικότητά του καὶ τὸ περιορίζουν στὴν καλύτερευση τῆς θέσης τοῦ ἐργάτη). Οἱ εἰδικοὶ ὄροι τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ὁ ἐργατικὸς προστατευτισμὸς καὶ ἡ πραγματικὴ εὐημερία ἑνὸς τμήματος τοῦ ἐργατικοῦ πληθυσμοῦ, δὲν τοὺς προκαλοῦσαν καμμιά ἄλλη σκέψη ἀπ' αὐτή: Ὑπάρχουν ἐκεῖ ἐργάτες ποὺ ἔχουν αὐτοκίνητο. Ἔτσι νὰ κάνουμε κ' ἐμεῖς. Ὁ πολιτισμὸς τότε δὲν ἦταν καὶ τόσο θερμὴ ἀπασχόληση γι' αὐτούς. Διάβαζαν τὸν Sinclair Lewis ἢ τὸν Dreiser ἢ τὸν Duhamel ἢ τὸν Siegfried. Μὰ γιὰ φιλολογία. Ἡ Ἀμερικὴ ἔμενε ὁ τόπος ποὺ «εἶχε λύσει» τὸ κοινωνικὸ ζήτημα. Ἀτομο καὶ ἐλευθερία; Κεφάλαιον δεύτερον, ὄχι τὸ πὸ σπουδαῖο. Ὁμολογῶ πὸς πρὶν ἀπὸ τὸ κράχ τῆς Wall-Street, ὅλοι αὐτὸ πρόσεχαν στὶς Η. Π. Α. Κι' ὅταν, ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ζητούσαμε ἀπ' τοὺς συγγραφεῖς πληροφορίες, ἐκεῖ -

(13) Ἐφ' ὅσον βέβαια ἐλευθερία δὲν ἐννοοῦμε τὴν ἀνενόχλητη συγγραφὴ λίγων τόμων ἀπὸ μερικὸς καλαμαράδες, μὰ τὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα στὴν γενικότητά της.

ἄθελα - πήγαινε πιὸ πολὺ ὁ νοῦς μας. Μ' αὐτὴ τὴ νο-
οτροπία εἶχα ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὸ ἐργατικὸ ζήτημα στὶς
Ἑνωμένες Πολιτεῖες. Γρήγορα πείστηκα πὼς τὸ πρό-
βλημα τῶν βασικῶν ἀπαιτήσεων τοῦ οὐμανισμοῦ εἶναι
ὀξύτερο ἐκεῖ ἀπὸ ὅ,τι φανταζόμουν. Γρήγορα εἶδα πὼς
ὁ πουριτανισμὸς κ' ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐργοστασίου ἀπο-
τελοῦν πιὸ σκληρὴ τυραννία - ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ
πολιτισμοῦ - παρὰ ἡ μικρότερη ἀμοιβὴ τοῦ Εὐρωπαϊοῦ
ἐργάτη. Δὲ μπορούμε δυστυχῶς ν' ἀναπτύξουμε ἐδῶ
τὸ πᾶν, μὰ ὁ ἀμερικανισμὸς ἀξίζει λίγα λόγια. Ὁ
André Philip μᾶς ἔδωκε ἓνα τεράστιο ποσὸν ντοκου-
μέντων ⁽¹⁴⁾.

Ἴδου πρώτα ἓνας χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀμερικανι-
κοῦ ἀτομικισμοῦ: «Ἐνῶ γιὰ μᾶς ἡ ἐλευθερία εἶναι
στὴν οὐσία τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης, κ' ὁ ἀτομικι-
σμὸς μας εἶναι νὰ θέτουμε διαρκῶς στὸν ἑαυτὸ μας
ξανά ὅλα τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου, ἡ ἀμερικανικὴ
ἐλευθερία εἶναι ἐλευθερία τοῦ πλουτισμοῦ κ' ὁ ἀτο-
μικισμὸς συνίσταται στὴν ἐξεύρεση πρωτότυπων μέσων
γιὰ νὰ φτάσης σ' ἓνα ἰδανικὸ ζωῆς κοινὸ σ' ὅλους.
Τὴν ἡμέρα ποὺ θ' ἀμφισβητήσης αὐτὸ τὸ ἰδανικόν, δὲν
εἶσαι πιά ἀτομικιστῆς, μὰ παλαβὸς ἐπαναστάτης, ἐπι-
κίνδυνος γιὰ τὴν κοινωνία». Ἀκόμα. «Στὶς Ἡ. Π. ὁ
οὐσιώδης ὄρος τῆς ἐπιτυχίας εἶναι νὰ σκέπῃσαι ἀκρι-
βῶς ὅπως οἱ ἄλλοι» ⁽¹⁵⁾.

Ὅσο γιὰ τὴν ἐργατικὴ πολιτικὴ τῶν μεγάλων ἐρ-
γοστασιαρχῶν, ἡ προσπάθειά τους εἶναι, περιληπτικά,
νὰ ἔχουν στὴ διαθεσὴ τους *καλοθρεμένες μηχανές*. Κ'
οἱ ἐργάτες τοῦ Ford ζοῦσαν σὲ καλὰ σπίτια, ἔβαζαν
οἰκονομίες στὴν Τράπεζα, «ἀπεῖχον ἀπὸ κάθε σκέψη

⁽¹⁴⁾ Le problème ouvrier aux Etats-Unis (1927).

⁽¹⁵⁾ Philip, σ. 112.

ἀνατρεπτική ἢ ἄλλη» (16), καὶ περνοῦσαν τὸν ἐλεύθερο καιρὸ τους μεταξὺ τῶν σπόρ καὶ τοῦ φωνογράφου. Τὴν προσοχή μας ἀξίζει ὁ τρόπος τῆς τέτοιας «διαπαιδαγώγησης» τοῦ ἐργάτη. Μόλις ἓνας ἐργάτης ἀναλάβη ἐργασία τοῦ Ford, ἓνας ἐπιθεωρητῆς πηγαίνει καὶ πέρνει ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς πληροφορίες. «Ἄν τὸ ἦθος τοῦ ἐργάτη εἶναι σύμφωνο μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ford, τοῦ δίνουν τὸ δεύτερο τμήμα τοῦ ἡμερομισθίου. Ἄν ὅμως ζῆ σὲ βρώμικο σπίτι, συζῆ μὲ μιὰ γυναῖκα χωρὶς νὰ τὴν παντρευτῆ, ξοδεύει ὅ,τι ἔχει, κρατάει τὶς οἰκονομίες του στὸ σπίτι καὶ δὲν τὶς πάει στὴν Τράπεζα, ἢ ἀκόμη, ὑπέρτατο ἔγκλημα, δάνεισε ἓνα φίλο ποὺ εἶχε ἀνάγκη χωρὶς νὰ τοῦ πάρῃ καμμιά ἐξασφάλιση, ἂν μὲ μιὰ λέξη ἔκανε παράβαση τοῦ ἠθικοῦ κώδικα τοῦ καλοῦ πουριτανοῦ ἀστοῦ, δὲ θὰ πάρῃ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἡμερομισθίου» (16). Καὶ σπόρ! πολὺ σπόρ! Ὁ λόγος; Στὴν Norton Grinding Cy, κι' ἄλλοῦ, ὁ κ. Philip πῆρε αὐτὴ τὴν ἀπάντηση: «Εἶναι τὸ καλύτερό μας ὄπλο γιὰ ν' ἀποφεύγουμε τὶς ἀνησυχίες. Τὰ σπόρ ἐμποδίζουν τὸν ἐργάτη νὰ σκέπτεται» (17). Ἄν πάλι σκεφτῆ, θὰ σκεφτῆ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: (18) «Πραγματικὰ ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ ξέρουμε γιὰ τὸ δράμα περιέχεται σὲ τρεῖς τραγωδίες: Ὁ Προμηθεὺς Δεσμώτης τοῦ Αἰσχύλου, ἢ Ἡλέκτρα τοῦ Εὐριπίδη καὶ ὁ Χάμλετ τοῦ Σαίξπηρ. Ὁ Χάμλετ ἔχει περίπου 30.000 λέξεις, ἢ Ἡλέκτρα 16.000 καὶ ὁ Προμηθεὺς 12.000, ἤτοι σύνολο περίπου 60.000 λέξεις. Ἄν ὑπολογίσουμε μέση

(16) αὐτ. σ. 157.

(17) Philip, σ. 148.

(18) Συμβουλὲς δημοσιευμέναις στὴν ἐφημερίδα τοῦ Ford, Dearborn Independent, 23 Ἰαν. 1926.

ταχύτητα ἔξυπνης ἀνάγνωσης 250 λέξεις τὸ λεπτό, αὐτὰ τὰ τρία δράματα μποροῦν νὰ διαβαστοῦν σὲ περίπου 3 ὥρες». Ξέρω μερικοὺς ἀντικομμουνιστὲς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ γράψουν ἔξυπνα σχόλια ἐδῶ ἄπάνω.

Ἔτσι ἢ ἀλλοιῶς, τὸ ἄτομο γίνεται ἢ θλιβερὸ ῥάκος αὐτοῦ τοῦ ἀτομικιστικοῦ πολιτισμοῦ ἢ ἡλίθιο ἐξάρτημα τοῦ κεφαλαίου. Κι' ὅταν φωνάζουν οἱ ἄνθρωποι τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου, οἱ σοσιαλιστὲς ἀπαντοῦν: Αὐτὴ ἡ πλήρης ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, ἔννοια τοῦ κηρύγματος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης — ἐξελιγμένη, πλουτισμένη, βαθύτερη, πὸ μεστή—εἶναι ἡ τελικὴ ἐπιδίωξη τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας, τοῦ «βαρβάρου» φάσματος⁽¹⁹⁾.

(19) Κοίτα κεφ. III.

ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΘΕΣΜΩΝ

Ἐδῶ πρέπει νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς τοῦ ἀστικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Καὶ θ' ἀσχοληθοῦμε στὸ κεφάλαιο τοῦτο μὲ τὴν ἀπροκάλυπτη ἀντιδραστικὴ δεξιὰ, ἀποτελούμενη ἀπὸ γνωστὰ πρόσωπα καὶ γνωστὲς ἑφημερίδες ποὺ ἔχουν εἰδικοποιηθῆ στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἐννοιῶν *Θρησκείας* καὶ *Πατρίδας*.

Ὅσο κι' ἂν εἶναι κοινότοπη καὶ βαρετὴ ἡ ἀνασκευὴ δημοκοπικῶν ἀεροκατασκευασμάτων, εἶναι ὁμως ἀναγκαία, γιατί ἡ ἑφημερίδα ἀποτελεῖ τὴν πιὸ συχνὴ πνευματικὴ τροφή τῶν Ἑλλήνων, δυστυχῶς καὶ κείνων ποῦ πρεπε ν' ἄχουν σχετικὰ κάποια διάκριση. Θ' ἀσχοληθοῦμε λοιπὸν μὲ τὸ δημοκοπικὸ δίπτυχο, ποὺ γίνεται τριλογία ἂν προσθέσης τὴν οἰκογένεια, μὲ συνήθισμένο συμπλήρωμα τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Τὸ τελευταῖο τὸ παραλείπω πρῶτα — πρῶτα γιατί ὁ δημοτικισμὸς, δημιούργημα καὶ σημαία τῶν προοδευτικῶν στοιχείων τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης, εἶναι καὶ σήμερα μὲς στὸ πρόγραμμα ἀστικῶν κομμάτων. (Ἄλλο ἂν τὸ προοδευτικὸ τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ κόσμου πέ- ρασε τὴν ἐπαναστατικὴν του περίοδο χωρὶς νὰ τὸν ἐφαρ- μόση καὶ τώρα βρίσκεται σὲ ἀδυναμία ἢ ἀνορεξία πὰ νὰ τὸ κἀνῃ, καὶ καλοῦνται ἄλλες τάξεις νὰ πάρουν τὴν ὑπόθεσιν στὰ χέρια τους. Δὲν εἶναι στιγμὴ νὰ ξε- διαλύσουμε τώρα τὸ ζήτημα). Δεύτερον γιατί, μὲ ὅλες τὶς πολεμικὲς διαστροφὲς καὶ τὸ εἰλικρινὲς ἀγκάλιασμα

τοῦ δημοτικισμοῦ ἀπ' τὴν ἀριστερά, στὴν οὐσία του καὶ στὴν ἀρχή του εἶναι κίνηση βαθειὰ ἐθνικιστική. Τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη ἀρχίζει μὲ τὸ «Ἀμύνεσθαι περὶ Πάτρης» καὶ τελειώνει μὲ τὴ φράση: «Χαίρουμαι νὰ βλέπω Ἑλληνικὸ στρατό».

Ὅσο γιὰ τὴν οἰκογένεια, δύσκολα καταλαβαίνει κανεὶς τί ἐπιδιώκει ὁ ἀντικομμουνισμὸς μὲ τὴν ὑπεράσπισή της, ἐναντίον ποιῶν ἐπιθέσεων ἀμύνεται καὶ μὲ τί ἐπιχειρήματα. Ἄς σημειώσουμε μόνο πὼς πρόκειται γιὰ ἀρκετὰ εἰδικὴ συζήτηση γύρω σ' ἓνα θεσμό, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἄλλως τε οὐσία τῆς ἐργασίας μας. Δὲν παραλείπω μόνο νὰ θυμίσω σὲ κείνους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ μέλλον τοῦ θερμοῦ νὰ προσέξουν πρῶτα ποῦ βρίσκεται αὐτὸς ὁ θεσμὸς σήμερα, ποῦ τὸν ἔχει φτάσει ὁ κεφαλαιοκρατισμὸς—στὶς κατώτερες τάξεις μὲ τὴ φτώχεια, τὴν ἐργασία γυναικῶν καὶ παιδιῶν, καὶ στὶς ἀνώτερες τάξεις μὲ τὴ χρεωκοπία τῶν ἠθικῶν ἀντιλήψεων τῆς παλιᾶς ἀστικῆς κοινωνίας. Ἄς ἐρευνήσουν τί ἀπόγινε ὁ θεσμὸς μεταπολεμικὰ στὰ πρὸ «προηγμένα κράτη» καὶ τί ἀπόγιναν τὰ σεξουαλικὰ «ἤθη» τους. Τί μπορεῖ νὰ χτίσουν οἱ διάδοχοι τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ πάνω στὰ ἐρείπια τῶν ἀστικῶν ἠθῶν, αὐτὸ εἶναι ἄλλη ἱστορία.

Κι' ἄς ἔρθουμε στὴ Χριστιανικὴ Θρησκεία. Πρῶτα πρῶτα, μὲς στὴν ἀοριστία τῶν καθημερινῶν ἀρθρογράφων, δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰδῇ ἂν ἔχουν τοῦλάχιστο γνώση μερικῶν στοιχειωδῶν πραγμάτων. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀναγνώστες, ξέρετε κανεὶς τὸ βαθμὸ τῆς ἀνάπτυξής τους; Κι' ἂν τοὺς ἐπίστευε ὅλους ἰκανοὺς, μὲ τὰ φῶτα τους, ν' ἀντεπεξέλθουν στὴ δημοκοπία, θὰ πίστευε πὼς ἡ δημοκοπία μπορεῖ νὰ «πιάση»; Θ' ἀναγκαστοῦμε λοιπὸν κ' ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε, σύντομα ὅπως καὶ γιὰ τὸν πολιτισμὸ, στοιχειώδεις ἔννοιες.

Υπῆρξαν - καὶ ὑπάρχουν - πολιτισμοὶ «αἰώνων» χωρὶς χριστιανισμό. Κόσμοι ὁλόκληροι γεννημένοι κι' ἀναθρεμένοι ἔξω ἢ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, κόσμοι κεφαλαιοκρατικοὶ σήμερα κι' αὐτοί, γιατί τῶφερε ἡ οἰκονομική ἐξέλιξη. Υπῆρξεν ἰδίως ἓνας πολιτισμὸς, πού πιδὸ πολὺ ἀπ' ὄλους θαυμάζουν οἱ ἀντικομμουνιστὲς καὶ τὸν οἰκαιοποιοῦνται γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἀστικῆς τάξης, πολιτισμὸς πού ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες καλούμαστε καθεμέρα νᾶχουμε γιὰ περηφάνεια καὶ ὑπόδειγμα, πού χάθηκε ἀπ' τὸν Χριστιανισμό - ἀφοῦ πρῶτα τὸν καταδίωξε μὲ νόμους ἄπειρες φορὲς πιδὸ σκληροὺς ἀπ' τὰ δικά μας «ιδιώνυμα». Ὁ Ἑλληνορωμαϊκὸς πολιτισμὸς ἀναπτύχθηκε μὲ βάσεις ὁλότελα διαφορετικὲς ἀπ' τὸν Χριστιανισμό, ἡ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦταν ἐντελῶς ξένη ἀπ' αὐτὸν τὸν καιρὸ τῶν «Χρυσῶν Αἰώνων», κι' ὅταν ἐμφανίστηκεν ὁ Θεὸς τῶν φτωχῶν, τῶν μικρῶν καὶ τῶν δούλων, κι' ὅταν αὐτοί, ἰσχυροὶ ἀπ' τὴν πίστη τους καὶ φανατικὰ περιφρονώντας τὴν ἄνομη ἐγκόσμια δύναμη, ἄρχισαν νὰ πληθαίνουν καὶ νὰ γίνονται «κίνδυνος τοῦ πολιτισμοῦ», οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς στιγμῆς, τὸ «Κράτος τοῦ Νόμου», ἡ ἔννομη τάξη καταδίωξε, σκότωσε, ἔσφαξε μὲ τὴ λύσσα τοῦ δυνατοῦ πού ἀρχίζει νὰ καταλαβαίνει πὼς ἔρχεται ἡ βοή τῆς στρατιᾶς τῶν ταπεινῶν καὶ καταφρονεμένων πού ξυπνᾷ. Κ' ἔσφαξε μὲ τὴ συνείδηση τοῦ ὑπερασπιστῆ τοῦ πολιτισμοῦ, ἐναντίον τῶν «βαρβάρων» ἐχθρῶν του.

Κατόπιν ὁ Χριστιανισμὸς ἐπικράτησε, ὡς ἐπίσημη, ἀναγνωρισμένη, μοναδική, μόνη ἀληθινὴ θρησκεία, ξεκινημένη κι' αὐτὴ ἀπ' τὰ βάθη τῶν αἰώνων καὶ δόγμα εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Κι' ἀκολούθησεν ὁ Μεσαίωνας, ὅπου τόσα ἐγκλήματα ἔγιναν στὸ ὄνομα τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ. Πρέπει ἀπ' τὰ γραφτὰ τῶν ιδεολόγων ἀστῶν νὰ

παραλάβη κανείς τούς πιό σκληρούς χαρακτηρισμούς για τή «σκοτεινή» αὐτὴν ἐποχή, κι' ὄχι ἀπὸ μᾶς πού θεωροῦμε τὸ Χριστιανισμὸ ὡς τὸ πιό βαθὺ ἀπόχτημα τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης καὶ τὸ Μεσαίωνα μιὰ ἐποχὴ τῆς ἱστορίας ἐξετασμένη μὲ πολλὴ προκατάληψη ἀπ' τοὺς κατοπινούς ἱστορικούς. Τὶ ἔγινε ὁ Χριστιανισμὸς στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν - τῶν ἐπίσημων καὶ κυριάρχων ἐγκόσμιων καὶ πνευματικῶν ἀφεντάδων, θὰ χρειαζόταν πολλές σελίδες γιὰ νὰ ὑπενθυμίση κανεὶς ἔστω καὶ λίγα πράγματα, τὴν Ἱερὴ Ἐξέταση καὶ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Καίσαρος Βοργία, τοὺς Ἐπισκόπους τῆς Ἰωάννας Ντὰρκ καὶ τοὺς θρησκευτικούς πολέμους. Ἐνας ἰδεαλιστῆς φιλόσοφος, ὁ Léon Brunschvicg ⁽¹⁾, σημειώνει «τὴ βαθειὰ σύγχυση τῆς χριστιανικῆς συνείδησης ἀπ' τὶς ἀμοιβαῖες κατηγορίες αἵρεσης, ὅπου στηριζόμενοι συμπατριῶτες καὶ ὁμόθρησκοι χύνουν τόσο αἷμα, προκαλοῦν τόσες καταστροφές, ἀτιμάζονται ἀπὸ τόσες ἀγριότητες. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔλειψε ἀπ' τὴ χριστιανοσύνη, πού ἔχασε τὸ αἶσθημα τῆς ἐνότητάς της, πού δὲν τολμᾷ πιά νὰ κοιτάξη κατὰ πρόσωπο τὴν Πρόνοιά της. Τῆς ζητᾷ μάταια νὰ ἐξηγήση πῶς ἔγινε καὶ οἱ Ρωμαῖοι Ποντίφηκες ἐπιβαρύνθηκαν μὲ τὶς χειρότερες κατηγορίες ἐκφυλισμοῦ καὶ σιμωνίας, σκανδαλώδεις ἂν ἦτανε ἔνοχοι, πιό σκανδαλώδεις ἀκόμα ἂν ἦτανε ἀθῶοι. Καὶ μιὰ κ' ἡ ἀντίθεση ξέσπασε ἀνάμεσα στὰ παιδιά του, πῶς ὁ πατέρας τὰ ἐγκατέλειψε; Γιατὶ ἡ διαιτησία τοῦ Μεσσία δὲν παρουσιάστηκε γιὰ νὰ μὴ γίνῃ ἡ ἀνεπανόρθωτη διάσχιση»;

Ἄρα μόνον ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἦταν στοιχεῖο ὅλων τῶν πολιτισμῶν πού θαυμάζουν, ὅλων τῶν

(1) Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale, 1927, τ. I, σ. 118 - 119.

ιστορικῶν τμημάτων τοῦ Πολιτισμοῦ, μὰ κι' ὅταν ἐπιβλήθηκε ὡς ἐπίσημη ἠθικὴ μὲ τὴν ἐπίβλεψη αὐστηρῶν κηυσόρων, ἀντὶ νὰ διορθώσῃ ὅλα τὰ δεινὰ ποὺ προέρχονται ἀπ' τὴ διαίρεση τῶν ἀνθρώπων, (Ἄγαπᾶτε ἀλλήλους), πρόσθεσε νέους φανατισμούς.

* * *

Μὰ ἄς προχωρήσουμε σὲ κᾶτι ἀκόμη οὐσιωδέστερο γιὰ τὸ ζήτημά μας. Ἄς ἐξετάσουμε τίς σχέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸ ἀστικὸ καθεστῶς - ὄχι μόνο ὡς λειτουργία, μὰ στὴν ἰδεολογία του, στὴν ἰδεολογία ποὺ σχηματίστηκε μαζὶ μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, τὴ συνόδεψε στὴν ἀνοδό της, στὴν πάλῃ της γιὰ νὰ ἐπικρατήσῃ, καὶ ἀποτέλεσε τὸ θεωρητικὸ ὑποβάσταγμα τῶν βασικῶν ἀστικῶν θεσμῶν.

Εἶναι γεγονὸς πὼς πολιτικὰ ἡ ἀστικὴ τάξη γίνεται κυρίαρχη κ' ἐπιβάλλει παγκόσμια τὴν ἰδεολογία της μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅμως πὼς κι' αὐτὴ εἶναι τὸ καταστάλαγμα μεγάλης ἐξέλιξης, παράλληλης στὸ οἰκονομικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ πεδίο, ποὺ ἀρχίζει ἀπ' τὴν Ἀναγέννηση. Βέβαια οἱ ἀπαρχές τοῦ καπιταλισμοῦ τοποθετοῦνται ἀρκετὰ νωρίτερα ⁽²⁾, μὰ ἡ μεγάλη ὄθησις ποὺ ὀδήγησε ἀπ' τὴν ἐμπορικὴ στὴν τραπεζικὴ κι' ἀπ' αὐτὴν στὴ βιομηχανικὴ καὶ τὴ σημερινὴ μορφή τοῦ καπιταλισμοῦ, εἶναι πραγματικὸς καρπὸς τοῦ XVI^{ου} αἰῶνα. Ἀνακαλύψεις, τράπεζες, μεγάλο ἐμπόριο, Θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση καὶ Οὐμανισμός, ἐμφανίζονται καὶ προχωροῦν συγχρόνως. Οἱ ἀρχές τῆς μεγάλης ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, φέρνουν ἐξαιρετικὴν ὄθησις στὰ γράμματα καὶ τίς τέχνες καὶ προκαλεῖ τὸ πνεῦμα σὲ

(2) H. Sée, Les origines du capitalisme moderne, 1926.

άνανεώσεις. Ἡ Ἰταλία καὶ οἱ Κάτω - Χῶρες, πού ἀποτελοῦν τὰ «κλειδιά» τοῦ ναυτικοῦ ἐμπορίου μὲ τὴν Ἀνατολή, εἶναι, στὴν ἀρχὴ τῶν νεώτερων χρόνων, οἱ χῶρες ὅπου παρατηρεῖται ἡ πιὸ μεγάλη ἀνάπτυξη τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῶν Γραμμάτων. Τὸ ἄτομο ἀρχίζει ν' ἀποτελεῖ τὸ κέντρο, τὸ μοχλὸ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ὡς κεφαλαιοῦχος, τῆ βᾶση τῆς Νέας Σκέψης, πού μὲ τὸν οὐμανισμό ξαναφέρει τὶς ἀντιχριστιανικὲς ἀξίες, μὲ τὴ Μεταρρύθμιση ἀπαλλάσσεται ἀπ' τὴν προσήλωση στὸ ἐκκλησιαστικὸ Δόγμα. Ὁ οἰκονομικὸς ἀτομικισμὸς ἔχει τὸ θρησκευτικὸ του ἀντίτυπο. Ὁ Καλβῖνος, μαζὶ μετ' ἄλλα, νομιμοποιεῖ τὸ «ἐντοκο δάνειο», πού ἡ σημασία του γιὰ τὸν καπιταλισμὸ εἶναι ἀπέραντη. Τὸ οἰκονομικὸ ἄτομο βλέπει τὴν ἐλεύθερη ἔρευνα νὰ κερδίζει ἔδαφος, μαζὶ μὲ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς, καὶ προχωρεῖ γελαστὰ καὶ μὲ καινούρια ζέση πρὸς τὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου.

Τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα δὲ θ' ἀργήσῃ νὰ φέρῃ τὸν κοινωνικὸ του ἀντίτυπο. Ἀπ' τὸν Ραμπλαὶ στὸν Μονταῖνιο, ἀπ' τὸν Ντεκάρτ (cogito ergo sum) ὡς στὸν Βολταῖρο, ὁ ἄνθρωπος κ' ἡ ἐλεύθερη σκέψη ὑψώνονται σύγχρονα μὲ τὴν ἀστικὴ τάξη, κι' ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ δόγματος στὴν κριτικὴ τῶν θεσμῶν ὁδηγεῖ ὁ ἴδιος δρόμος. Τὰ προνόμια μπαίνουν σὲ συζήτηση, θεωροῦνται πιά ἐμπόδια στὴν ἐξέλιξη τοῦ Ἀτόμου, καὶ χρόνος μὲ χρόνος ξεφτίζουν στὴ συνείδηση τῶν ἐργαζομένων, τῆς ξυπνημένης παραγωγικῆς ἀστικῆς τάξης. Τὸ 1789 πλησιάζει. Αὐτὸ προπαρασκευάζεται, ἰδεολογικά, ἄμεσα ἀπ' τὴ Γαλλικὴ φιλοσοφία τοῦ XVIII^{ου} αἰῶνα. Ὅ,τι ἔδινε σιγὰ — σιγὰ ὡς τότε ἡ ἐλεύθερη κριτικὴ ἐναντίο στὶς ἐγκόσμιες καὶ τὶς πνευματικὲς καθιερωμένες ἐξουσίες, περιορισμένα, μὲ κάποια προφύλαξη καὶ μὲ τοὺς καλοὺς τρόπους πού ἐπιβάλλονται πρὸς μιὰ πολὺ γοῖά

κυρία, οἱ φιλόσοφοι τοῦ XVIII^{ου} αἰῶνα (τοῦ αἰῶνα πού ἡ ἰσορροπία τῶν τριῶν τάξεων πού ὡς τότε κρατιόταν, ἔστω μὲ κάποιον κόπο, ⁽³⁾ σπάζει ὀριστικὰ) τὸ τραβοῦν στὰ πιὸ ριζοσπαστικὰ ἀποτελέσματά του. Καμμιά διακριτικότητα πιά, κανεὶς φόβος. (Ποῦ ὁ καιρὸς τοῦ Ραμπλαί!). Τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα ρίχνεται μὲ μανία νὰ κουρελιάσει τὴν παράδοση. Ὁ φιλόσοφος, παύοντας νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος τῆς Καθαρῆς Γνώσης, προσπαθεῖ νὰ καταλύσει τίς «προλήψεις», νὰ διαδόσει τὰ «φῶτα» γιὰ νὰ καλυτερέψει κ' ἡ σκέψη κ' ἡ πολιτικὴ καὶ τὰ ἥθη. Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει ἐντύπωση, λέει ὁ κ. Bréhier ⁽⁴⁾, γιὰτὶ «ἡ φιλοσοφία εἶναι συγχρόνως ἡ δημιουργὸς καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μεγάλης κοινωνικῆς κίνησης πού ἐκφράζει. (...) Οἱ φιλόσοφοι (τῆς δεύτερης περιόδου τοῦ XVIII^{ου} αἰῶνα) ἀνήκουν κατὰ γενικὸν κανόνα στὸ tiers-état, σ' αὐτὴ τὴν ἀστικὴ τάξη πού τὸ ἀνέβασμά της, ἀρχινισμένο ἀπὸ καιρὸ, φτάνει στὸ ἔπακρο». Καὶ δὲν μένει λίθος ἐπὶ λίθου. Στὸν ἀγῶνα ἡ πλειάδα τῶν ὑλιστῶν, ὁ Ρουσσώ, ὁ Κοντορσέ - μὲ κυρίαρχο τόνο τὸ Βολταιρικὸ σαρκασμὸ. Ὅ,τι ἀποτελοῦσε τὴ βάση τῆς πνευματικῆς παράδοσης πέφτει μὲ πάταγο. Ἡ σχολαστικὴ φιλοσοφία πρὸ παντός. Κι' ἡ ἀσέβεια δὲν ἔχει πιά ὄρια. Ὁ Χριστιανισμὸς, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ ἀμφισβητεῖται βῆμα πρὸς βῆμα, ἡ θρησκεία θεωρεῖται στοιχεῖο τοῦ σκότους πού τὰ «φῶτα» πρέπει νὰ διαλύσουν.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, θριαμβεύτρια, θ' ἀκολουθήσει τοὺς δασκάλους της. Οἱ ἐκκλησίες θὰ γίνουν δη-

⁽³⁾ A. Thierry, Essai sur l'histoire de la formation et des progrès du tiers-état, Introduction

⁽⁴⁾ Histoire de la Philosophie, τ. II, 1930, σ. 382-383.

μοκρατικὰ Τεμένη, θὰ σταλοῦν παντοῦ δημοκρατικὲς ἱεραποστολές, γιὰ νὰ ἐπιδιώξουν τὸ ξεχριστιανισμὸν (dé-christianisation) τῶν πολιτῶν. Κ' ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἐπιβάλλῃ καινούρια θρησκεία, τὴ λατρεία τῆς Δημοκρατίας, τῆς Ἐλευθερίας, τῆς Ἰσότητος, τῶν καινούριων μαγικῶν λέξεων. (5). Καὶ θ' ἀρχίσῃ ν' ἀνεβαίνει ἡ θεότητα τῆς Πατρίδας πού εἶναι «πολὺ λιγώτερο τὸ ἐθνικὸ ἔδαφος παρὰ ἡ ἰδανικὴ Κοινωνία ὅπου θὰ περιλαμβάνονταν μιὰ μέρα ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα.» (6).

* * *

Ἴδου λοιπὸν ἡ ἰδεολογία τῆς ἀστικῆς τάξης ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὸν Χριστιανισμό. Ἀνεβάζοντας τὸ ἄτομο, βάση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, ἔκανε τὴ χριστιανικὴ παράδοση νὰ χάσῃ κάθε δύναμη. Καὶ τὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια δημοκρατικότητας πού πέρασαν ἀπὸ τότε ἀποτελοῦν τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου τοῦ ἐλεύθερου πνεύματος καὶ τοῦ ἐλεύθερου ἀστοῦ ἐναντίον στὴ διπλῆ ἀντίδραση, πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ, πού, ζευγαρωμένη, ἔνωσε τὴν Ἐκκλησία μὲ τοὺς ξεπεσμένους προνομιούχους καὶ τοὺς μεγάλους προνομιούχους τοῦ καινούριου συστήματος πού φυσικὰ πῆγαν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ξέρω πὼς στὸ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο τὰ πράγματα δὲν ἐξακολούθησαν ὅπως ἦταν. Ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν φιλοσοφικὲς σχολῆς πού, ὅσο κι' ἂν ἐπιστημονικὰ καὶ μεταφυσικὰ δὲ μποροῦν καὶ δὲ θέλουν ν' ἀναστρώσουν τὸ Δόγμα, πάντως προσπαθοῦν νὰ νομιμοποιήσουν μὲς στὸ πλαίσιό τους τὸ θρησκευτικὸ

(5) Mathiez, *Autour de Robespierre*, 1926, σ. 94—129; *Le culte de l' Etre Suprême*.

(6) Mathiez, σ. 100.